

аіВ

АДУКАЦЫЯ

ВЫХАВАННЕ

7'96

У нумары:

Вышэйшая школа
сёння і заўтра

Сацыяльна-
эканамічныя праблемы
адукацыі

Педагагічныя кадры

Імёны і падзеі ў датах

Да 200-годдзя з дня нараджэння
Яна Чачота

*В.С.Болбас,
кандыдат
педагагічных навук,
загадчык кафедры
педагагікі
Мазырскага
дзяржаўнага
педагагічнага
інстытута*

Цнот і навукі прыхільнік

*Нас не край далёкі кліча
Вывучаць чужы нам звычай,
Нас чакае ў нашым краі
Родны наш народ.*

.....

*Сонцу нашаму свяціцца
Піць нам са сваіх крыніцаў.*

Францішак Багушэвіч

*К*алі глыбока задумваешся над шматпакутным гістарычным шляхам нашага народа, то дзіву даешся, як ён змог у такіх віхурах лёсу,

немаведама кім і за што яму наканаванымі, не страціць свае карані, не згубіць сваё аблічча. Адна з прычын, безумоўна, у тым, што сярод яго сыноў і дачок заўсё-

ды былі, ёсць і будуць людзі, якія ўсё сваё жыццё без астатку аддавалі высакароднай мэце — захаванню самабытнасці і культурнаму росквіту роднага краю.

Адным з такіх патрыётаў Бацькаўшчыны быў першапачынальнік новай беларускай літаратуры, асветнік, фалькларыст-першапраходца Ян Тадэвушавіч Чачот, які яшчэ ў юнацкія гады, прасякнутыя шчырай любоўю да Айчыны, пісаў:

*Гэй вы, хлопцы,
Гэй, малойцы!
Добрых цнот сябры,
З крыўдай змагары!
Кожны з нас айчыне
Паслужыць павінен... [4, 62].*

Усведамляючы важкі ўклад Яна Чачота ў развіццё беларускай нацыянальнай культуры, Францішак Багушэвіч у сваім вершы, радкі з якога прыведзены вышэй у якасці эпиграфа, эмацыянальна заклікаў: “Знаць Чачота ўсе павінны” [3, 287].

Нарадзіўся Ян Чачот 7 ліпеня 1796 г. у вёсцы Малюшычы Наваградскага павета (цяпер Карэліцкі раён) у сям’і збяднелага, беззямельнага шляхціца-арандатара. Дзяцінства будучага асветніка прайшло пад Баранавічамі, куды бацька пераехаў на службу эканомам да памешчыка Тызенгаўза. Тут, у маляўнічых мясцінах баранавіцкіх ваколіц, і закладваўся падмурак шчырай яго любові да роднага краю, да простага люду. Так напіша потым Ян Чачот у адным з сваіх вершаў, звяртаючыся да вясковых жыхароў:

*Ды і я між вамі ўзрос
Пры бацьку і маці.
І мне бог на свеце даў
Гора гараваці,
Штобы лепш я вас любіў
І ўмеў спагадаці [4, 17].*

Шматвяковыя традыцыі беларусаў, багатая вусна-паэтычная творчасць народа былі асновай выхавання будучага

гуманіста-дэмакрата. Яны ж прадвызначылі і галоўныя жыццёвыя памкненні Яна Чачота.

Дапытлівага, здольнага хлапчука бацькі аддалі на вучобу ў Наваградскую павятовую дамініканскую школу, дзе ён на ўсё жыццё знаходзіць лепшага сябра і аднадумца, сусветна вядомага ў будучым пээта Адама Міцкевіча, таксама ўраджэнца Наваградчыны. Праз некалькі гадоў А.Міцкевіч напіша Яну: “Што датычыцца дружбы, то, клянуся яе святым імем і ўсім, што мне было і што цяпер найбольш дорага, я лічу цябе такім сябрам, якога толькі можна пажадаць; я не хачу і не магу мець большага, я ні да каго не быў так прывязаны і нікога не любіў у такой меры” [2, 17].

Школьныя сцены каталіцкага ордэна не маглі адмежаваць сяброў ад жыцця простых людзей. Уражлівыя, чулівыя хлопцы часта бывалі на шматлікіх святах, кірмашах, фэстах, і іх сэрцы перапаўняліся народным духам, распальвалася жаданне перадаць і іншым высокія патрыятычныя пачуцці і абудзіць любоў да беларускай фальклорнай скарбніцы і яе захавальнікаў — простых сялян. Істотны ўплыў на фармаванне нацыянальнай самасвядомасці сяброў аказвалі ўспаміны бацькі Адама — Мікалая Міцкевіча, які быў у свой час удзельнікам паўстання пад кіраўніцтвам легендарнага Тадэвуша Касцюшкі.

У 1815 г. юнакі едуць у былую сталіцу Вялікага княства Літоўскага, дзе А.Міцкевіч запісваецца на фізіка-матэматычны факультэт, а Я.Чачот — на факультэт маральных і прававых навук найбуйнейшага ў Еўропе Віленскага ўніверсітэта. У той час ва ўніверсітэце працавалі такія знакамітыя прафесары, як браты Ян і Андрэй Снядэцкія, Марцін Пачобут-Адлянцікі, Эрнст Готфрыд Гродэк, Лявон Бароўскі, Іяхім Левель і іншыя. Іх лекцыі арыентавалі на новыя падыходы да асэнсавання многіх светлаглядных уяўленняў, узбуджалі дапытлівы розум і палкія сэрцы студэнтаў, вымушалі задумвацца аб уласным жыцці

і лёсе Айчыны. Л.Бароўскі як бы прадвызначыў лёс Я.Чачота заклікамі да глыбокага і ўдумлівага вывучэння духоўнай спадчыны продкаў.

Матэрыяльнае становішча сям'і не дазволіла Я.Чачоту прадоўжыць вучобу. Праз год ён пакідае навучальную ўстанову і ўладкоўваецца на працу пісарам спецыяльнай канцылярыі па ўпарадкаванні архіваў князёў Радзівілаў. Але пры магчымасці юнак наведваў лекцыі ва універсітэце ў якасці вольнага слухача і апантана займаўся самаадукацыяй.

У гэты час дэмакратычныя, антыпрыгонніцкія настроі прыводзілі да стварэння як легальных, так і тайных суполак і арганізацый па ўсёй Расійскай імперыі. У 1817 г. у Віленскім універсітэце ўзнікае нелегальная арганізацыя — таварыства філаматаў (аматараў навук), якое ставіла задачу аб'яднання студэнцкай моладзі дзеля садзейнічання росквіту роднага краю асветнымі намаганнямі. Вывучэнне гісторыі і культуры свайго народа, барацьба з цемрашальствам становяцца асноўным накірункам дзейнасці маладых патрыётаў Бацькаўшчыны. Нездарма ключавымі радкамі гімна філаматаў былі наступныя:

*Ты пры плузе ці ў кароне,
Думкі, біце вечна ў скроні
Аб Айчыне, ведах, цноце... [1, 54].*

Адным з арганізатараў таварыства быў Адам Міцкевіч: Ян Чачот становіцца актыўным членам гэтага згуртавання і неўзабаве выбіраецца яго сакратаром. Аб'яднанне філаматаў хоць і было нешматлікім, але многае рабіла для стварэння іншых легальных арганізацый, найбольш вядомымі з якіх былі Саюз сяброў і Таварыства прамяністых. На аснове апошняга была ўтворана даволі прадстаўнічая арганізацыя — Таварыства філарэтаў (прыхільнікаў дабрачыннасці). Арганізацыя філарэтаў мела чатыры аддзелы — фізіка-матэматычны, юрыдычны, літаратурны і медыцынскі. Ян Чачот становіцца кіраўніком літаратурнага (бла-

кітнага) аддзела — важнейшага з усіх чатырох.

Пасяджэнні філаматаў, на якіх яны рэгулярна выступалі з навуковымі дакладамі, літаратурнымі чытаннямі, дзе рабіўся аналіз замежнага і айчыннага перыядычнага друку і вяліся дыскусіі па розных пытаннях культуры, навукі і грамадскага жыцця, падштурхнулі Яна Чачота заняцца літаратурнай дзейнасцю. Адзін з яго першых вершаў "Купала", які пабудаваны на матэрыялах народнага свята Купалля, быў добра ўспрыняты творчай моладдзю. Пачынаючы паэт з натхненнем піша на беларускай і польскай мовах вершы, рыфмаваныя віншаванні, драматычныя сцэнкамі, у якіх шырока выкарыстоўвае фальклорна-этнаграфічны матэрыял. Асабліва ўдаваліся "сялянскай натуре", як назвалі яго сябры, песні, якія пісаліся на добравядомыя народныя матывы.

Аб песенным таленце Яна вельмі цёпла адзываўся Адам Міцкевіч. Акрылены паэт задумвае падрыхтаваць для шырокага кола чытачоў зборнік песень. У рукапісным варыянце зборнік змяшчаў звыш 200 твораў, абсалютная большасць з якіх прысвячалася яго каханай — Зосі Малейскай, дачцэ рэктара Віленскага універсітэта. У трэцяй частцы рукапісу Я.Чачот прыводзіць таксама фрагменты вуснай народнай творчасці, тлумачэнні побыту беларусаў.

Я.Чачот упершыню ў айчынным педагогічнай думцы спрабуе ацаніць ролю народных песень у справе маральнага выхавання моладзі. Ён адзначае, што пакланенне перад іншаземнай культурай, бяздумнае перайманне ўсяго замежнага вядзе да маральнай дэградацыі і духоўнага жабрацтва. Асветнік катэгарычна заяўляў, што людзі, якія выхаваны на народных традыцыях, заўсёды будуць больш добразычлівымі, працавітымі, сумленнымі і шчырымі. Фалькларыст акцэнтаваў увагу заможных шляхціцаў на неабходнасці карэннага паляпшэння становішча сялян як сапраўдных носбітаў нацыянальнай культуры, толькі з дапамо-

наддзвінскіх — звыш 550. У 1837 г. у віленскім выдавецтве Завадскага друкуецца яго кніга “Вясковыя песенькі з над Нёмана”. Потым, адзін за адным, з 1839 па 1846 г. Я. Чачот выдае яшчэ пяць розных варыянтаў гэтага зборніка, куды, акрамя ўзораў сялянскай песнятворчасці, увайшлі вершы паэта, яго навуковыя артыкулы, а таксама некаторыя іншыя матэрыялы.

Шчыры нарадалюбец, апроч усяго іншага, хацеў прыцягнуць увагу “дабрачынных паноў” да багацця духоўнага жыцця простых сялян. Паэт імкнуўся паказаць іх веліч і мудрасць. Вышэйшыя слаі тагачаснага грамадства адракліся ад роднай мовы і карысталіся выключна польскай. Таму ў імкненні дабіцца, каб узоры народнай творчасці былі прачытаны імі, Я. Чачот выдае свае зборнікі на польскай мове. І толькі апошняе выданне 1846 г., з мэтай захавання першаўтворага гучання народнай спадчыны, фалькларыст друкуе на беларускай мове. Дарэчы, у гэты апошні зборнік Я. Чачот змяшчае невялічкі слоўнік адметных, самабытных беларускіх слоў і каля 130 народных прыказак. Завяршаецца кніга вершам паэта “Да мілых мужычкоў”.

Свае выданні Я. Чачот суправаджаў вершаванымі і праязнымі каментарыямі, дзе выказваў уласныя погляды аб жыцці і нормах беларускага народа, яго мове, вусна-паэтычнай творчасці. Ён бачыў рэгіянальныя асаблівасці фальклору і ў той жа час падкрэсліваў агульнасць духоўнага жыцця ўсіх беларусаў. Асветнік шчыра верыў, што, сабраўшы народную мудрасць, выпрацаваную шматвяковым жыццёвым вопытам, можна потым з яе дапамогай аздаравіць усё грамадства. На яго думку, у першую чаргу гэта будзе садзейнічаць грамадскаму “маральнаму прагрэсу” шляхам абуджэння добрых памкненняў і пачуццяў як у “працалюбівых сялян”, так і ў “дабрачынных паноў”. Я. Чачот і сам не мог устрымацца ад павучанняў і растлумачэнняў самых простых мараль-

на-этычных ісцін грамадскага ўладкавання. Таму і яго ўласныя вершы часта маюць адкрыта павучальны, ментарскі тон.

У 1839 г. з Яна Чачота знялі паліцэйскі нагляд і ён змог вярнуцца дамоў, на Наваградчыну, дзе працаваў бібліятэкарам у графа Храптовіча, пасля смерці якога жыў у вёсках Бортнікі, Вольная і Далматоўшчына Наваградскага павета. Увесь гэты час ён працягвае сваю літаратурна-фалькларыстычную дзейнасць.

У 1846 г. у Вільні выйшаў паэтычны зборнік Чачота “Песні вясковага гаспадара”. Годам раней свет убачылі “Аповесці для маладых дзяўчат”, пераробленыя з французскага арыгінала. У гэты перыяд ён завяршае некалькі навуковых прац, працягвае плённую пошукава-краязнаўчую дзейнасць, вядзе актыўную пісьмовую перапіску з сябрамі. Але не ўсе творчыя задумы змаглі здзейсніцца.

Падарванае ссылкай здароўе прывяло да цяжкай, невылечнай хваробы. 23 жніўня 1847 г. перастала біцца сэрца вернага сына Беларусі. Сябры пахавалі паэта ў вёсцы Ротніцы, паблізу Друскенікі, дзе ў самы апошні час ён лячыўся. У першым радку на надмагільным помніку яны высеклі наступныя словы: “Сваю малодсць прысвяціў ён навукам і цноце” [2, 25].

Трэба сказаць, што жыццё і дзейнасць Яна Чачота не засталіся па-за ўвагай даследчыкаў, але ў вывучэнні яго спадчыны шмат яшчэ “белых плямаў”. Шматгранная дзейнасць асветніка, яго фалькларыстычна-версіфікатарская праца, паэзія, публіцыстыка, навуковыя даследаванні, эпістальярная спадчына яшчэ чакаюць усебаковага асэнсавання.

У асаблівым даўгу перад Янам Чачотам беларуская навука, і мабыць больш за іншыя — гісторыка-педагагічная. Уклад “піянера беларускай фалькларыстыкі” ў развіццё айчынай педагагічнай думкі да сённяшняга дня практычна не падвер-

гнуты аналізу і дэталёваму вывучэнню. Бадай толькі ў “Антологіі педагогічнай мыслі Беларускай ССР” (Мінск, 1986) змешчаны невялічкі фрагментарны матэрыял адзначанага кірунку. Між тым ужо толькі тое, што Я.Чачот першым услых загаварыў аб практычным выкарыстанні народна-педагагічнай спадчыны, якая скандэнсавана ў беларускім фальклоры, дазваляе адвесці яму адно з самых пачэсных месцаў сярод айчынных асветнікаў-мысліцеляў.

У народнай педагагічнай спадчыне Я.Чачот у першую чаргу бачыў значны маральна-духоўны патэнцыял, які можна з поспехам выкарыстоўваць у выхаванні падрастаючых пакаленняў. Акцэнтуючы ўвагу на выхаваўчай скіраванасці паданняў, казак, легенд, песень, якія, як нішто іншае, здольны выклікаць “пяшчотныя, прыгожыя, тонкія і нават глыбокія пачуцці” [5, 5], ён падкрэсліваў, што ў сялян многае можна ўзяць на духоўны спажытак. З гэтай нагоды асветнік пісаў: “Не думайма, каб мы ад іх не маглі чаму навучыцца. Многаму навучымся, вывучаючы іх становішча і нараў...” [5, 5].

Жа думку Я.Чачота, народныя паэтычныя творы адначасова ўздзейнічаюць на розум і пачуцці, таму могуць найбольш эфектыўна садзейнічаць маральнаму выхаванню моладзі. Беларускія песенны фальклор, у прыватнасці, характарыстычна вызначаецца большай захаванасцю старажытнага славянска-міфалагічнага пласта, утрымлівае надзвычай багатыя ўзоры каляндарнай і сямейнай абрадавасці і таму прыцягнуў увагу нарадалюбца. Як меркаваў Я.Чачот, зварот да духоўнай спадчыны продкаў дазволіць паставіць выхаванне на трывалую народную аснову, што будзе садзейнічаць пашырэнню інтэлектуальнага кругагляду і этычнаму ўдасканаленню моладзі.

Я.Чачот лічыў, што народная паэзія, апроч усяго іншага, выконвае яшчэ і важную ролю ў аб’яднанні ўсіх слаёў грамадства, бо ў глыбокай старажыт-

насці яна была агульнай для ўсіх нашых продкаў — сялян, паноў і князёў, іншымі словамі, была агульнанароднай. Пацвёрдым перакананні асветніка, “шчасце — гэта найвышэйшая мэта ўсіх імкненняў чалавека; ... асабістае шчасце ў шчасці грамадскім” [4, 61]. Услаўляючы скіраванасць беларусаў да агульнага добра, Я.Чачот растлумачваў, што гэта і ёсць аснова народнай маралі.

Усё сваё жыццё Я.Чачот заставаўся верным філамацкай мэце — рабіць усё магчымае дзеля шчасця Радзімы. Перапоўнены сыноўняй любоўю да роднага краю, ён пісаў: “Не знаю, дзе буду, памру дзе, не знаю, ды ўдзячны зямлі я, дзе вырас” [4, 139]. Я.Чачот называў сваю Бацькаўшчыну нешчаслівым краем і лічыў, што замест “патрыятычнай балбатні” патрэбна шляхам усеагульнай асветы і маральна-этычнага аздарулення грамадства дабіцца карэннага паляпшэння жыцця простага народа. “Асвета краю — найважнейшая спружына яго шчасця” [4, 164], — пісаў Я.Чачот.

Фалькларыст-асветнік лічыў розум самым трывалым багаццем у жыцці чалавека. У той жа час, багапіраючыся на народную мудрасць, ён пераканваў, што змяное шчасце ўсё-такі залежыць ад дабрывыні. Прыхільнік дабрачыннасці падкрэсліваў, што ў народных казках, дзе звычайна два сыны разумныя, а трэці малюецца дурнем, жыццёвы поспех, у рэшце рэшт, прыходзіць да апошняга, бо ён у сваіх учынках і паводзінах строга і няўхільна прытрымліваецца народна-этычнага кодэксу маралі. Вось чаму, намячаючы праграму росквіту свайго краю, Я.Чачот указваў, “што трэба, перш за ўсё, паляпшаць норавы, брацца за навуку і працу” [4, 246].

І “цноты продкаў”, на думку асветніка, будуць у гэтай справе дзейснай дапамогай. Просты ж народ, у сваю чаргу, з’яўляецца дбайным захавальнікам чысціні мясцовых норавяў і звычайяў. Адсюль тая ўвага да народнай фальклорнай спадчыны з боку слыннага асветніка. Адсюль яго заклікі да глыбокага і ўсебаковага яе вывучэння і зберажэння.

У 30-ыя гг. міністр асветы С.С.Увараў сфармуляваў ідэю народнасці, якая стала афіцыйнай. У адrozenне ад філамацкіх падыходаў Я.Чачота ўвараўская дактрына ўкладвалася ў формулу “вера, цар, айчына”. Калі Я.Чачот адкрыта выказваў незадаволенасць гаротным становішчам сялян, то афіцыйная ідэя апраўдвала прыгон і галечу народных мас. Такім чынам, беларускі асветнік быў адным з тых, хто адкрыта выступаў супраць такой дзяржаўнай тэорыі народнасці.

Я.Чачот удзяляў вялікую ўвагу захаванню народна-этнічных каранёў, таму праяўляў выключны клопат аб выхаванні нацыянальнай самасвядомасці. Гэтым тлумачыцца яго прыхільнасць да беларускай мовы, імкненне падкрэсліць самабытнасць, самастойнасць культуры беларусаў. З горыччу пісаў ён з уральскай ссылкі, што там не бачаць розніцы паміж палякамі і беларусамі. Усе творы паэта прасякнуты шчырай любоўю да простых сялян. Непадзельнай пшчотай і замілаваннем поўняцца радкі яго твораў, калі ён малюе партрэты сялянскіх дзяцей: “Хоць адзежка ў іх у латах, столькі шчырасці чысцюткай бачу ў мілых вачанях” [4, 75].

Абапіраючыся на асноўныя пастулаты народнай маралі, асветнік даволі выразна вызначае сукупнасць агульначалавечых дабрачыннасцей, якія, на яго думку, павінны быць уласцівы сапраўднаму грамадзяніну. Усхваляючы станоўчыя маральныя якасці, якія вызначальна характарызуюць беларусаў, Я.Чачот ганьбуе асобныя, што наносзяць неапраўную шкоду як уласнаму, так і грамадскаму дабрабыту. Да ліку найгоршых заган ён адносіць п’янства, гультайства, хцівасць і сквапнасць.

Шмат увагі ўдзяляў Я.Чачот выхаванню любові да прыроды. Паэт раіў пасадзіць дрэвы абапал усіх дарог. Яго заклікі шанавалі прыроду наўрад ці могуць пакінуць каго-небудзь раўнадушным. Так, тонка ўздзейнічаючы на чалавечыя пачуцці, ад імя пакалечанай бярозы звяртаецца ён да людзей:

*За што ж вы сячэце мяне без віны,
Штоб трошкі напіцца
салодзенькай крыві?
Я без часу ўсыхаю,
Што кроў маю выпускаю*
[4, 44–45].

У маральным выхаванні Я.Чачот вялікую надзею ўскладаў на рэлігію, якую лічыў асновай агульначалавечай маралі. Выключна важным у маральным развіцці лічыў асветнік выкарыстанне метаду прыкладу. У сувязі з гэтым ён пісаў: “Мала гаварыць пра станоўчыя якасці чалавека і вучыць ім; трэба самому даваць ва ўсім прыклад у паводзінах. Бо ніхто так не схіляе да ліхога людскія сэрцы і розум, як ліхія ўчынкі тых, хто... на словах прапаведуе дабрачыннасць, а ў жыцці заграз у распусце” [4, 163].

Асабліва падкрэсліваў гуманіст думку, што кожны выхавальнік павінен цвёрда памятаць: ні ў якім разе нельга навучыць дабру праз кары і забароны.

1. Лойка А.А. Гісторыя беларускай літаратуры. Дакастрычніцкі перыяд: У 2 ч. — Ч. 1. — 2-е выд. — Мінск, 1989.
2. Мальдзіс А. Падарожжа ў XIX стагоддзе. — Мінск, 1969.
3. Францішак Багушэвіч. Творы. — Мінск, 1967.
4. Чачот Я. Наваградскі замак: Творы. — Мінск, 1989.
5. Piosnki wieśniacze znad Niemna. — Wilno, 1837.